

Міністерство освіти і науки України
Красноармійський індустріальний інститут
державного вищого навчального закладу
«Донецький національний технічний університет»

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

з правознавства

для студентів денної та заочної форми навчання

Красноармійськ – 2008

Міністерство освіти і науки України
Красноармійський індустріальний інститут
державного вищого навчального закладу
«Донецький національний технічний університет»

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
щодо організації самостійної роботи студентів
з дисципліни «Правознавство»
для студентів
денної та заочної форми навчання

Розглянуто на засіданні
кафедри СГП КІІ ДонНТУ
протокол № __ від «__» ____ 2008

Затверджено на засіданні
навчально-видавничої
ради ДонНТУ
протокол № __ від «__» _____ 2008

Навчально-методичний посібник з правознавства для студентів економічних та гірничих спеціальностей / укладач: Пархоменко М.М. асистент кафедри СГП КП ДонНТУ. – Красноармійськ: КП ДонНТУ, 2008. - 75 с.

В методичному посібнику представлені: робоча програма, лекції загальні положення щодо організації самостійної роботи студентів з дисципліни «Правознавство», тематика контрольних робіт з методичними вказівками до їх виконання, екзаменаційні (залікові) питання, критерії оцінювання самостійної роботи студентів. В посібнику надано список рекомендованої літератури.

Укладач: асистент Пархоменко М.М.

Рецензент: Яцюк М.М., старший викладач кафедри СГП

Відповідальний за випуск: завкафедри СГП КП ДонНТУ
Дяченко Н.І.

ЗМІСТ

1.	Загальні положення.....	5
2.	Обсяг і структура курсу.....	6
3.	Навчально-тематичний зміст лекційного курсу.....	9
4.	Лекції з дисципліни	12
5.	Варіанти контрольних робіт з правознавства.....	68
6.	Екзаменаційні (залікові) питання.....	72
7.	Критерії оцінки якості знань студентів.....	73
8.	Список рекомендованої літератури.....	75

1.ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Перехід України до ринкової економіки призводить до розширення сфер правового регулювання відносин, які виникають у різних сферах діяльності. В створенні правової держави і громадянського суспільства важливе значення має виховання у студентської молоді державотворчої свідомості, а також правової свідомості. Адже сьогодні без належного рівня правових знань і навичок неможлива свідома участь особи у правовому житті. Вивчення курсу “Правознавство” має не лише пізнавальне, а й виховне значення. Зокрема одним з головних завдань викладання цього курсу є виховання у студентської молоді почуття патріотизму, громадської свідомості, виховання майбутніх спеціалістів, які будуть впроваджувати державність України.

Зміст програми дисципліни «Правознавство» охоплює загальну і особливу частину конституційного права.

При вивченні дисципліни поєднуються аудиторні заняття і поза аудиторна самостійна робота студентів. Аудиторні заняття проводяться у формі лекційних, семінарських та практичних занять. Зміст самостійної роботи визначається тематичним планом вивчення дисципліни, методичними матеріалами та завданнями викладача.

Перевірка засвоєних знань, набутих навичок і вмінь студентів відбувається у формі поточного, модульного та підсумкового контролю.

Поточний контроль передбачає активну участь у семінарських заняттях та роботу в аудиторії під час лекцій.

Модульний контроль здійснюється після опанування визначного у структурі курсі обсягу знань (двічі на семестр).

Підсумковий контроль здійснюється у формі заліків або іспитів по закінченню семестру.

В методичному посібнику надано структуру, обсяг курсу, тематику контрольних робіт з методичними рекомендаціями до їх виконання, екзаменаційні (залікові) питання. Виділені критерії оцінки самостійної роботи студентів та список рекомендованої літератури. Обсяг курсу «Правознавство» передбачає 90 годин, аудиторного навантаження 15 годин, практичні заняття 30 години та 45 годин СРС.

2. Обсяг та структура курсу МОДУЛЬ 1

№ п/п		Обсяг лекційног о заняття (ак. год.)
1.	Вступ, програма і завдання курсу. Історичні умови виникнення держави. Основні ознаки первісного суспільства. Перехід від первісного суспільства до держави. Поняття та признаки держави, історичні типи держави.	0.5
2.	Особливості походження держави і права у різних народів світу та Європи. Поняття задач та функцій держави.	0.5

3.	Структура держави. Форми держави. Держава у політичній системі суспільства. Право в системі соціальних норм суспільства.	1
4.	Поняття, сутність, форми і функції права. Правовідносини в системі суспільних відносин. Правомірна поведінка, правопорушення та юридична відповідальність. Законність, правопорядок, суспільний порядок та дисципліна.	2
5	Законність, правопорядок, суспільний порядок та дисципліна. Поняття та сутність законності, правопорядку. Правові способи забезпечення законності, правопорядку. Правосознание, понятие, признаки.	2
6.	Конституційне право. Зміст Конституції як основного закону держави. Характеристика основних правових актів. Види референдумів. Територіальний устрій України. Система органів державної влади. Внесення змін і доповнень до Конституції.	2
Всього лекційних занять модулю 1		8

№ п/п	2.1.2 Тема і зміст розділів модулю 1, які виносяться на самостійне опрацювання студентами	Обсяг лабораторних занять
1	Апарат держави як система державних органів.	1
2	Характеристика окремих теорій виникнення держави та права	1
3	Народовладдя в Україні та форми його здійснення. Громадянство	1
4	Реалізація норм права, загальна характеристика.	2
Всього СРС при самостійному опрацюванні розділів модулю 1		5

МОДУЛЬ 2

№ п/п	2.2.1. Тема і зміст лекцій модулю 2	Обсяг лекційного заняття (ак. год.)
1	Основи цивільного та сімейного права України. Власність і право, форми у яких функціонує власність в Україні. Цивільно-правові договори. Цивільне права відповідальність.	1
2	Трудове законодавство України. Трудове право, як галузь права. Колективний договір та його зміст. Трудовий договір. Час роботи та відпочинку. Трудова дисципліна.	2
3	Екологічне, земельне та сільськогосподарське право України. Законодавство України про охорону навколишнього середовища. Основи земельного законодавства України. Суспільні відносини, що регулюються нормами земельного права. Форми власності на землю. Основи фінансового права. Поняття. Бюджет та бюджетна система.	2
4	Адміністративне, кримінальне право. Поняття. Юридичні ознаки правопорушення. Законодавство, що регулює адміністративні, кримінальні відносини. Відповідальність. Судова діяльність. Правоохоронна діяльність. Правозахисні органи України.	2
Всього лекційних занять модулю 2		7

№ п/п	2.2.2. Тема і зміст розділів модулю 2, які виносяться на самостійне опрацювання студентами	Обсяг лабораторних занять (ак. год)
1	Шлюбний контракт.	1
2	Права та обов'язки подружжя. Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства	1
3	Пенсійне забезпечення в Україні.	1
4	Державна служба, поняття, правовий статут	2
Всього СРС при самостійному опрацюванні розділів модулю 2		5

3. НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Основні закономірності виникнення держави і права

Суспільство як система відносин індивідів та соціальних спільнот і їх організацій. Природні права людини – право на життя, свободу та власність. Соціальні норми як регулятор людських стосунків в забезпеченні невід’ємних природних прав людини.

Диференціація суспільства та необхідність універсальної координації. Влада як засіб соціальної координації. Влада авторитету та авторитет влади. Формування державно-організованого суспільства – організація первісного та цивілізованого суспільства. Основні теорії походження держави – теологічна, патріархальна, договірна, теорія насильства, історико-матеріалістична.

Формування політичної системи та виникнення правових норм. Право як засіб реалізації владної волі. Місце і роль правових норм в системі соціальних норм.

Тема 2. Держава – ядро політичної системи суспільства

Поняття держави, її ознаки та функції. Форми державного устрою та державного управління. Поняття та форми політичних режимів. Демократія як ідеал суспільної координації. Соціально-правова держава – поняття, принципи та ознаки. Громадянське суспільство – поняття, сутність та перспективи формування.

Тема 3. Поняття права, його ознаки і форми

Визначення права, нормативний характер інтелектуально-вольовий характер, забезпеченість державним примусом, формальна визначеність.

Принципи права – справедливість, повага прав людини, рівноправ’я, законність, правосуддя.

Джерела права – правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правова угода, нормативно-правовий акт.

Види правових норм – по функціональній ролі, по предмету регулювання, по методу правового регулювання, за формою вираження, по суб'єктах правотворчості.

Тема 4. Правові відносини і законність, реалізація правових норм

Поняття правовідносин. Зміст правовідносин – юридичні права, природні права, обов'язки суб'єктів соціальних відносин.

Структура правовідносин – суб'єкти, об'єкти, правоздатність, дієздатність.

Види правовідносин – врегульовані законодавством і природні, галузеві правовідносини (конституційні, цивільні і т.п.), прості і складні, договірні і владні, змістовні (політичні, економічні, релігійні і т.п.), активні і пасивні, регулятивні і охоронні, короточасні і довготривалі, державні і міжнародні.

Поняття законності і її основні вимоги. Законність і демократія. Законність і правопорядок. Юридичні гарантії законності. Реалізація норм права – використання, виконання, дотримання, застосування, тлумачення.

Тема 5. Правопорушення і юридична відповідальність

Поняття і зміст правопорушення, його відмінність від правомірної поведінки. Юридична відповідальність – поняття та основні види – конституційна, кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, матеріальна. Підстави юридичної відповідальності. цілі юридичної відповідальності. Форми юридичної відповідальності

Тема 6. Система галузей законодавства

Поняття юридичного закону, закони і підзаконні акти. Систематизація нормативно-правових актів. Поняття системи права. Правові інститути. Основні галузі права – конституційне, цивільне, адміністративне, трудове, кримінальне, господарче та ін., - їх загальна характеристика.

Тема 7. Загальні засади демократичного конституційного ладу в Україні

Конституція України як правовий акт прямої дії, як основа правової системи. Принцип конституційно-правового регулювання, конституційно-правова норма та метод регулювання.

Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні.

Загальні засади конституційного ладу України (перший розділ Конституції України) – суверенітет, демократизм, верховенство закону, державна символіка, структура та поділ влади. Культурна та мовна політика, економічні відносини.

Тема 8. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України, гарантії її дотримання

Громадянство України. Свобода людини і її забезпечення конституційними нормами в Україні. Право людини і право громадянина. Відповідність конституційних норм України. Загальні декларації прав людини.

Громадянські та політичні права в Україні – економічні, сімейні, культурні. Обов'язки громадянина України. Особисті гарантії людини в Україні. Політичні, економічні, юридичні та ідеологічні гарантії прав і свобод громадян України.

Тема 9. Захист прав громадян та організацій: діяльність судових та правоохоронних органів

Система судових органів України. Незалежність судових органів. Судовий захист прав громадян та організацій України – кримінальний процес, цивільний процес.

Система нотаріату. Прокуратура в системі забезпечення законності. Міліція в системі забезпечення правопорядку в державі.

Тема 10. Цивільне та сімейне законодавство.

Основи цивільного та сімейного права України. Власність і право, форми у яких функціонує власність в Україні. Цивільно-правові договори. Цивільне правова відповідальність

Тема 11. Трудове законодавство.

Трудове законодавство України. Трудове право, як галузь права. Колективний договір та його зміст. Трудовий договір. Час роботи та відпочинку. Трудова дисципліна.

Тема 12. Основи екологічного , земельного та сільськогосподарського законодавства.

Екологічне, земельне та сільськогосподарське право України. Законодавство України про охорону навколишнього середовища. Основи земельного законодавства України. Суспільні відносини, що регулюються нормами земельного права. Форми власності на землю. Основи фінансового права. Поняття. Бюджет та бюджетна система.

Тема 13. Основи адміністративного, кримінального законодавства.

Адміністративне, кримінальне право. Поняття. Юридичні ознаки правопорушення. Законодавство, що регулює адміністративні, кримінальні відносини. Відповідальність.

4. КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Основні закономірності виникнення держави і права

У теорії держави і права існують різноманітні концепції виникнення держави.

Теологічна теорія, її автором був Фома Аквінський (1225-1274). Її вчення побудовано на ієрархії форм: від Бога - чистого розуму - до духовного і матеріального світу. Проголошення походження держави від Бога обґрунтовує її вічність і непорушність, виправдовує найреакційніші держави, підкреслює думки про те, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу, оскільки владу вкладено в руки правителя Богом, і вона покликана захищати благо всіх.

Патріархальна теорія. Сутність її полягає у твердженні, що держава походить від сім'ї та є наслідком історичного розвитку і розростання останньої, а отже, абсолютна влада монарха - це продовження батьківської влади. Основними представниками названої теорії є Арістотель, Фільмер, Михайловський та ін. Приміром, Р. Фільмер у своєму творі "Патріархія чи природна влада короля" твердив, що абсолютна влада монарха бере початок безпосередньо від Адама. Держава виростає з сім'ї, а влада монарха через Адама дана Богом і непідвладна ніяким людським законам.

Договірна теорія. Вона пояснює виникнення держави внаслідок об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші - виконувати їхні управлінські рішення. Представниками цієї теорії були Гроцій, Спіноза, Гоббс, Руссо, Радищев та ін.

Психологічна теорія. За цією теорією держава виникла завдяки особливим властивостям психіки людей. Людській психіці начебто притаманна потреба покори, наслідування, усвідомлення залежності від видатної особистості. Народ є інертною масою і нездатний приймати рішення, а тому потребує постійного керівництва. Представником цієї теорії був Л. Й. Петражицький (1867-1931).

Теорія насильства. За цією теорією держава виникла як результат завоювання одних племен іншими, поневолення одного народу іншим. На думку прихильників теорії, держава є тією силою, яку утворюють завойовники для утримання в покорі завойованих народів і зміцнення влади переможців. Представниками теорії були Гумплович, Каутський, Дюрінг та ін.

Органічна теорія. Її обгрунтував англійський філософ Г. Спенсер (1820-1903). Він проводив аналогію між державою та біологічним організмом. На думку Спенсера, держава, подібно до біологічного організму, народжується, розмножується, старіє і гине. Як біологічний організм, держава має політичне тіло: руки, ноги, голову, тулуб, що виконують відповідні функції.

Серед інших теорій походження держави заслуговують на увагу космічна і технократична. Прихильники космічної теорії пояснюють виникнення держави завезенням на землю політичної організації суспільства з космосу іншими цивілізаціями. Суть технократичної теорії виникнення держави начебто полягає в необхідності здійснювати управління технічними засобами та знаряддями праці.

Отже, в теорії держави і права відсутній єдиний погляд на закономірності виникнення держави і права. Існують численні неодноманітні доктрини виникнення держави, а також історичні, географічні, демографічні та інші особливості виникнення держави у різних народів.

Тема 2. Держава – ядро політичної системи суспільства

Держава, як особлива організація політичної влади, відрізняється від родоплемінної організації тим, що:

- замість кровноспоріднених зв'язків, що існували в первісному суспільстві, населення в державі поділяється за територіальною ознакою (селища, села, міста, райони, округи, області та інші територіальні одиниці);
- для держави характерна особлива публічна влада, відмінна від населення (особливий механізм управління людьми);
- утримання публічної влади, відокремленої від основної маси населення, потребує значних витрат і здійснюється за рахунок коштів, що надходять від збору податків;
- головним знаряддям у руках держави для управління людьми є закон - нормативний акт, установлений чи санкціонований державою (або інше джерело права).

У первісному соціальному однорідному суспільстві норми поведінки відображали інтереси і волю всіх членів роду і племені, виникали в свідомості членів цього суспільства, були одночасно правами та обов'язками (себто право та обов'язок не

розмежовувалися), забезпечувалися внутрішнім переконанням людей, їхніми звичками, схваленням чи осудом родичів.

На відміну від соціальних норм поведінки в первісному суспільстві, норми юридичного права виражають волю певних класів, інших верств соціальнонеоднорідного суспільства. Вони зовнішньо об'єктивовані, загальнообов'язкові і формально визначені в нормативних актах, правових звичаях, нормативних договорах, судових та адміністративних прецедентах, що встановлюються чи санкціонуються державою (її органами). У нормах права чітко розмежовуються права та обов'язки. Це означає, що кожне суб'єктивне право одного суб'єкта забезпечене обов'язком іншого суб'єкта. Норми права забезпечуються всіма засобами переконання і державного примусу.

Отож, на відміну від соціальних норм первісного суспільства норми юридичного права в умовах державності є засобом, що його держава використовує для управління населення. Вони виражають волю економічно і політичне панівних верств населення, встановлюються чи санкціонуються державою у вигляді суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Реалізацію норм юридичного права забезпечує держава.

У первісному соціально однорідному суспільстві норми поведінки відображали інтереси і волю всіх членів роду і племені, виникали в свідомості членів цього суспільства, були одночасно правами та обов'язками (себто право та обов'язок не розмежовувалися), забезпечувалися внутрішнім переконанням людей, їхніми звичками, схваленням чи осудом родичів.

На відміну від соціальних норм поведінки в первісному суспільстві, норми юридичного права виражають волю певних класів, інших верств соціальнонеоднорідного суспільства. Вони зовнішньо об'єктивовані, загальнообов'язкові і формально визначені в нормативних актах, правових звичаях, нормативних договорах, судових та адміністративних прецедентах, що встановлюються чи санкціонуються державою (її органами). У

нормах права чітко розмежовуються права та обов'язки. Це означає, що кожне суб'єктивне право одного суб'єкта забезпечене обов'язком іншого суб'єкта. Норми права забезпечуються всіма засобами переконання і державного примусу.

Отже, на відміну від соціальних норм первісного суспільства норми юридичного права в умовах державності є засобом, що його держава використовує для управління населення. Вони виражають волю економічно і політично панівних верств населення, встановлюються чи санкціонуються державою у вигляді суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Реалізацію норм юридичного права забезпечує держава.

Суспільство має давнішу історію. З позиції теорії держави і права, а не філософії, нас цікавить суспільство у його взаємодії з державою і правом. Нам належить зрозуміти суспільство як систему, його структуру.

У цьому аспекті і треба досліджувати поняття "суспільство", місце та роль у ньому держави і права.

Суспільство - соціальний організм, частина природи, що складається з людей, які постійно працюють над удосконаленням знарядь і засобів виробництва.

Природа - це те, що оточує людське суспільство, географічне середовище.

Вплив географічного середовища завжди опосередковується суспільними умовами і насамперед - рівнем розвитку виробництва.

Вплив людини на природу залежить від рівня розвитку виробничих сил, від характеру суспільного ладу, від рівня розвитку суспільства і самої людини.

Організація суспільства і здійснення політичної влади державою залежить і від того, який зміст вкладається у визначення суспільства.

Тут є дві позиції:

широка і вузька.

У широкому розумінні суспільство - це частина матеріального світу, яка відокремилася від природи і є формою життєдіяльності людей, що історично розвивається.

У вузькому розумінні суспільство - це певний етап історії людства, внутріформаційні чи міжформаційні ступені історичного розвитку чи індивідуальне, окреме суспільство.

Прикладами такого розуміння суспільства можуть бути:

- суспільно-економічна формація;
- ранньофеодальне суспільство, докапіталістичне суспільство і т. ін.;

- французьке, радянське, американське суспільство і т.д.

"Існують різні думки щодо розвитку суспільства. Одна з них - та, що суспільство розвивається в межах конкретної суспільно-економічної формації.

Суспільно-економічна формація - певний тип суспільства, цілісна соціальна система, що функціонує і розвивається за своїми специфічними законами на основі конкретного способу виробництва.

У філософії XVII-XIX ст. розглядалось і договірне суспільство. Критикуючи його, Гегель висунув концепцію громадянського суспільства. В сучасному розумінні це - спільність вільних незалежних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою і надійним соціальним захистом, іншими правами і свободами, брати активну участь у політичному житті та в інших сферах життєдіяльності людини і громадянина.

Отже, держава, здійснюючи політичну владу в громадянському суспільстві:

- підпорядковує свою діяльність служінню цьому суспільству;
- забезпечує рівні можливості для всіх людей у всіх сферах їхньої життєдіяльності на засадах соціальної справедливості й милосердя;
- не втручається в особисте життя людини;

- регулює суспільні відносини в межах чинної конституції, законів та інших нормативно-правових актів (чи інших джерел права).

З появою держави і права в суспільстві виникають нові види суспільних відносин: політичні та правові. Це спонукало до виникнення політичної та правової систем.

Політична система в теорії держави і права визначається по-різному. Різні позиції з цього питання можна звести до двох: широкого і вузького розуміння цього суспільного явища.

Вузьке розуміння політичної системи зводиться до сукупності державних організацій, громадських об'єднань і трудових колективів, що здійснюють функції з реалізації політичної влади.

Політична система в широкому розумінні - це найбільша сукупність матеріальних і нематеріальних Компонентів, зв'язаних політичними відношеннями під час здійснення політичної влади.

Політика - частина життєдіяльності людей, пов'язана з головними для життя й діяльності особи, держави і суспільства інтересами, в основі яких лежать потреби народів, націй, соціальних груп, держави та інших соціальних суб'єктів. Відомо, що чистої політики, не зв'язаної з іншими сферами життєдіяльності людей, не буває. В широкому розумінні політика охоплює економіку, власне політику, соціальну сферу, духовну та інші сфери життєдіяльності особи. З розвитком суспільства в межах суспільно-економічної формації відбувається і розвиток політики, оформлення її в цілісну політичну систему. В теорії права політика, як багатогранне явище, визначається по-різному: а) як спосіб практичної діяльності партій, класів, держав та засоби, з допомогою яких захищаються інтереси цих суб'єктів; б) особливий вид діяльності людей, пов'язаний з організацією всього процесу соціального життя; в) як платформа вибору цілей, стратегії й тактики, що ведуть до здійснення цих цілей; г) як сфера взаємовідносин народів, національностей, партій, інших об'єднань громадян, держав та інших суспільностей; д) як свідомо й цілеспрямована

діяльність політичних суб'єктів, що зачіпають відносини між державами і народами.

Роль держави в організації суспільства і здійсненні політичної влади зумовлена тим, що вона є центром, ядром політичної системи.

Тому тільки держава: володіє суверенною владою, що є верховною, самостійною, повною, єдиною і неподільною в межах її території, а також незалежною і рівноправною у зовнішніх відносинах; виступає офіційним представником всього або більшої частини населення країни; уособлює суверенітет народу і нації, а також здатна реалізувати права народу на самовизначення; має спеціальний апарат управління і примусу, за допомогою якого здатна забезпечити реалізацію своїх функцій, охорону прав людини і громадянина, задовольнити загальносоціальні та загальнолюдські потреби; з метою реалізації управління суспільством видає загальнообов'язкові для всіх правила поведінки у вигляді юридичних норм, а також індивідуально-правові приписи, необхідні для регулювання прав та обов'язків конкретних осіб стосовно до конкретних життєвих ситуацій.

Отже, політика держави охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. В її основі лежать потреби народу, нації, соціальних верств і груп, особи і держави, інших соціальних суб'єктів.

Важлива роль в організації суспільства і здійсненні політичної влади належить і праву.

Право, як і держава, - це надбудова над економічним базисом суспільства, є складником правової системи даного суспільства.

Правова система - сукупність внутрішньо узгоджених, взаємозв'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативний вплив на суспільні відносини, закріплюючи, регулюючи, охороняючи й захищаючи їх.

Отже, можна розглядати співвідношення економіки, політики і права в суспільстві.

Роль права в суспільстві передусім виявляється у співвідношенні його з економікою.

По-перше, виробничі відносини в економіці об'єктивно визначають, яким повинно бути право.

По-друге, економіка визначає право не безпосередньо, а через інші соціальні явища: соціальну структуру суспільства (класи, прошарки, групи), політику, правосвідомість, ідеологію, спосіб виробництва, які відображаються у праві.

По-третє, право своєю чергою також впливає на економіку. Такий вплив здійснюється як безпосередньо, так і через різні економічні важелі. Держава, як власник засобів виробництва та іншого майна, володіє, користується й розпоряджається своїм майном. Держава також визначає суб'єктів і розміри податків, мінімальної заробітної плати і пенсії, тривалість робочого часу і часу відпочинку, нормування праці, правила технічної, екологічної безпеки праці й виробництва, санітарії тощо. Усі ці відносини держава регулює з допомогою права.

Право співвідноситься і з політикою, а саме:

право залежить від політики і насамперед від керівної частини суспільства, що має державну владу;

право є формою вияву політики вказаної частини суспільства;

у праві відображається тільки та політика керівної частини суспільства, до якої вона прагне, якій може надати загальнообов'язковість за допомогою держави та інших суб'єктів політичної системи суспільства;

право є концентрованим виразом політики тієї частини суспільства, що здійснює керівництво;

політика в праві формується у вигляді конкретних прав та обов'язків людини і громадянина;

політика, зі свого боку, залежить від права, оскільки право є засобом декларування, здійснення і гарантування політики, а також пропаганди окремих політичних програм чи їхніх положень.

Роль права у громадянському суспільстві та здійсненні політичної влади залежить від взаємозв'язку держави і права. Як уже було зазначено, право (як юридичне явище) і держава (як політична організація влади) виникають водночас і тісно взаємозв'язані.

Право залежить від держави, оскільки:

- виникає як інституційована система джерел, що встановлюються чи санкціонуються державними органами і службовими особами, а це означає, що юридичне право походить від держави;
- є більш-менш сталим і недоторканим завдяки державі;
- завдяки державі та її органам впроваджується в життя;
- його авторитетність і престижність залежать від держави;
- сутність права відображає соціальну сутність і призначення державної організації.

Але слід мати на увазі, що право має відносну самостійність і впливає на державу (її органи), а отже, і держава залежить від права.

Право як явище цивілізації та культури:

- обмежує в демократичному суспільстві державну владу;
- упорядковує державну владу через процесуальну і процедурну форму;
- дозволяє державним органам відповідні дії;
- організовує побудову, структуру, вдосконалення й розвиток державних органів, визначає їхнє функціонування;
- надає державним органам престижності й авторитетності.

У реалізації своїх функцій держава використовує правові та неправові форми й методи.

Отже, як держава, так і право відіграють певну роль в організації суспільства і здійсненні політичної влади.

Підводячи підсумки розглянутої теми, слід зробити деякі висновки:

1. Держава і право в суспільстві існували не завжди. Основною причиною виникнення держави і права була поява соціальна неоднорідного, класового суспільства, суперечностей між класами, які не могли бути подолані суспільною владою первісного ладу.
2. Держава і право відрізняються низкою ознак від суспільної влади, звичаїв, традицій і моралі первісного суспільства.
3. У демократичному суспільстві формується правова держава і правова система, що захищають інтереси всіх верств населення.

Тема 3. Поняття права, його ознаки і форми

Кожне суспільство має регулювати відносини між людьми, здійснювати охорону і захист таких відносин. Таке регулювання і охорона суспільних відносин здійснюється за допомогою соціальних норм. У системі таких норм право посідає провідне місце. В юридичній літературі право розглядають як загально-соціальне явище і як волевиявлення держави (юридичне право). Як загальносоціальне явище право характеризується певною свободою і обґрунтованістю поведінки людей, тобто відповідними можливостями суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, мають бути загальними і рівними для всіх однойменних суб'єктів. З таких позицій право поділяють на: а) права людини; б) права об'єднань, груп, верств; в) права нації, народу; г) права людства. Юридичне право - це свобода та обґрунтованість поведінки людей відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права.

Твердження про те, що право відірване від держави, привело до виникнення різноманітних концепцій праворозуміння: природного права, позитивного права, права реалістичного, психологічного тощо.

Юридичне (позитивне) право, своєю чергою, поділяють на об'єктивне і суб'єктивне.

Юридичним об'єктивним правом називають систему всіх правових приписів, що встановлені, охороняються, захищаються державою, мають загальнообов'язковий характер, є критерієм правомірної чи неправомірної поведінки та існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Юридичне суб'єктивне право - певні можливості, міра свободи, що належить суб'єктові, який сам вирішує, користуватися ними чи ні. До основних ознак права в його позитивному (нормативному) розумінні як волевиявлення держави можна віднести такі:

- право - це система правових норм;
- це правила поведінки загального характеру;

- ці правила мають загальнообов'язковий характер;
- вони тісно зв'язані між собою, діють у єдності, складаються в правові інститути, правові галузі та інші частини системи права;
- формально визначені й закріплені в нормативно-правових актах та інших джерелах права;
- устанавлюються, санкціонуються, гарантуються й забезпечуються державою та її органами;
- у своїй сукупності регулюють соціальні відносини між людьми;
- правила поведінки повинні встановлюватися державою з урахуванням принципів правди, справедливості, гуманізму й милосердя.

Кожне право як елемент правової системи, складається з багатьох правових норм. Аби вірно вибрати ту чи ту норму, треба знати, що вони об'єднуються не за випадковими ознаками, - між ними існують конкретна схожість і відмінності. Завдяки цій об'єктивній обумовленості й характерним ознакам схожості та відмінностей між правовими нормами все право можна подати як визначену систему. Воно є системою правил загального характеру. Це означає, що право має соціальне призначення з регулювання поведінки не якоїсь конкретної особи, а будь-кого, хто вступає у ті відносини, що ним регулюються.

Право має загальнообов'язковий характер. Його положення, що їх містить уся система правових норм, повинні сприйматись як безумовне керівництво до дії, що виходить із державних структур і не підлягає обговоренню чи оцінці під кутом зору їхніх доцільності, раціональності, бажаності чи небажаності здійснення.

Право характеризується внутрішньою формою, тобто об'єднанням правових норм в інститути, підгалузі й галузі права та окремі правові комплекси.

Формальна визначеність права характеризується тим, що поведінка суб'єктів у вигляді нормативної моделі закріплюється в нормах права як права та обов'язки учасників суспільних відносин, а також як вид і міра реакції держави (санкції),

застосовувані у випадках порушень велінь, що містяться в нормативних приписах. Пі приписи повинні виконуватись саме в тому обсязі та у випадках, у яких вони знайшли своє формальне закріплення в тексті правової норми.

Право стає обов'язковим лише тоді, коли воно виідається чи санкціонується уповноваженим на те суб'єктом, у межах його компетенції та в порядку, передбаченому встановлюваною процедурою, тобто з дотриманням установлених вимог, що пред'являються до розроблення, обговорення, прийняття, набирання чинності, зміни та скасування дії правових приписів.

Здійснення права забезпечується державою. Це проявляється в тому, що держава створює, з одного боку, реальні умови й засоби, які сприяють безперешкодному добровільному здійсненню відповідними суб'єктами сформульованих у правових нормах зразків поведінки, а з іншого - відповідні заходи заохочення, переконання і примусу до здійснення бажаної поведінки, та застосовує ефективні санкції в разі невиконання вимог правових норм.

Отже, право як волевиявлення держави - це система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених чи санкціонованих державою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що тісно між собою зв'язані та регулюють суспільні відносини між людьми в інтересах певної частини (більшої чи меншої) населення в соціально неоднорідному суспільстві.

Право має певні напрямки впливу та будується на конкретних правових і демократичних засадах.

Функції права - це основні напрямки його впливу на суспільні відносини. Призначення функцій полягає в тому, щоб визначити активну й багатогранну роль права у громадянському суспільстві з позиції його впливу на суспільні відносини між людьми.

Функції права поділяють на загальносоціальні та спеціальні юридичні.

До загальносоціальних відносять функції:

гуманістичну - право охороняє та захищає права людства, народу, людини;

організаторсько-управлінську - право суб'єктів на розв'язання певних економічних і соціальних проблем;

інформаційну (комунікативну) - право інформує людей про волю законодавця;

оцінно-орієнтувальну - поведінка людей оцінюється з огляду на закони держави, вказує на безконфліктні, соціальне допустимі способи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки;

ідеологічно-виховну - право формує у людини певний світогляд, виховує в неї зразки правомірної поведінки;

гносеологічну (пізнавальну) - право само виступає як джерело знань.

До спеціальних юридичних функцій права відносять регулятивну (статичну і динамічну) та охоронну.

Регулятивна функція спрямована на врегулювання суспільних відносин способом закріплення бажаної поведінки в тих чи тих галузях чи інститутах права.

Регулятивно-статична функція закріплює суспільний порядок у соціальне неоднорідному суспільстві у стані спокою;

регулятивно-динамічна забезпечує динамічний розвиток громадянського суспільства.

Охоронна функція спрямована на охорону відповідної системи суспільних відносин, на забезпечення їхньої недоторканності з боку правопорушників, на недопущення правопорушень, зменшення чи усунення їх із повсякденного життя.

Принципи права - це закріплені у праві вихідні нормативно-керівні положення, що характеризують його зміст, основи, зазначені в ньому закономірності суспільного життя.

У сучасній юридичній літературі визнають принципи: демократизму, законності, гуманізму, рівності всіх перед законом, взаємної відповідальності держави та особи тощо. Розрізняють також загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи інститутів права.

Принципи права, як керівні юридичні вимоги, відображають особливості та специфіку юридичного права, мають нормативний, регулятивний характер, визначають і направляють правомірну поведінку людей. У теорії права існують різні класифікації принципів права. Наприклад, їх поділяють на загальнолюдські, типологічні, конкретно-історичні, галузеві, міжгалузеві та принципи інститутів права.

Загальнолюдські принципи права характеризують як юридичні засади, ідеали чи основи, що зумовлені певним рівнем всесвітнього розвитку цивілізації, втілюють у собі найкращі, прогресивні здобутки правової історії людства, визнані міжнародними нормами права.

Такими принципами є:

- закріплення у праві міри свободи людини та забезпечення її основних прав;
- юридичну рівність однойменних суб'єктів у всіх правовідносинах;
- верховенство закону як акта нормативного волевиявлення вищого представницького органу держави;
- взаємопов'язаність юридичних прав та обов'язків;
- регулювання поведінки людей та їх об'єднань за загальнодозволенним типом правового регулювання; "дозволено все, що прямо не заборонено законом";
- діяльність органів і посадових осіб повинна регулюватися за принципом: "дозволено тільки те, що прямо передбачено законом";
- чітке закріплення правовими нормами процедурно-процесуальних механізмів забезпечення (гарантування) прав людини і здійснення нею своїх обов'язків;
- правосуддя здійснюється тільки судами і повинно бути найефективнішою гарантією прав людини;
- юридична відповідальність людини має бути лише за її винну протиправну поведінку;
- в суспільстві повинен діяти принцип презумпції невинності особи.

Типологічні принципи визначаються як керівні засади, ідеї, що властиві всім правовим системам певного історичного типу, відображають його соціальну сутність.

Приміром, рабовласницькому типові права притаманні такі принципи; тісне переплетення норм права з родоплемінними звичаями; вплив релігії на формування права; невизнання рабів суб'єктами права;

яскраво виражений класовий характер чинного права; охорона приватної власності й тяжкі покарання за замах на рабовласницьку власність; відсутність чіткого формулювання складів злочинів і широке свавілля судді.

Феодальний тип права базувався на таких принципах: право привілеїв, що мало становий характер; відкрите право застосування сили (кулачне право);

партикуляризм, тобто роздрібненість права; наявність канонічного (церковного) права, що мало юридичну силу; жорстокість і широка можливість судової розправи.

Особливості сучасних перехідних типів правових систем полягають у поступовому втіленні загальнолюдських цінностей, що відображені в загальнолюдських принципах права.

Конкретно-історичні принципи права визначають як основні засади, що відображають специфіку права певної держави у реальних соціальних умовах. До них відносять, наприклад, такі: принцип демократизму; принцип законності; принцип гуманізму; принцип рівності всіх перед законом; принцип взаємної відповідальності держави та особи.

Галузеві й міжгалузеві принципи характеризуються тим, що охоплюють лише одну чи кілька галузей права певної держави. До них, зокрема, відносять принцип гласності судочинства і принцип повної матеріальної відповідальності.

Тема 4. Правові відносини і законність, реалізація правових норм

Законність - явище багатогранне. Її розглядають як принцип формування правової держави, як метод управління

суспільством, як режим точного виконання закону. Законність трактують і як сукупність вимог, гарантій, що забезпечують порядок у державі. Важливе значення належить і таким категоріям, як "зміцнення законності", "порушення законності", "стан законності" та ін.

Передусім спинімося на законності як режимі точного виконання чинного закону, бо закон тільки тоді має соціальну цінність, коли він виконується. Звідси законність - це правовий режим точного виконання чинних законів усіма суб'єктами права у сфері право-творчості й правореалізації, в інших сферах життєдіяльності людей, режим, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою і громадянським суспільством. Основними засадами законності вважають:

- верховенство закону в системі нормативних актів;
- єдність законності;
- незаперечність закону в соціальній практиці;
- реальний характер законності;
- забезпечення прав людини;
- невідворотність відповідальності за правопорушення;
- взаємозв'язок законності й доцільності, законності й культурності, законності й справедливості та ін.

В Україні діє принцип верховенства права (правового закону). Найвища юридична сила належить Конституції України, норми якої мають пряму дію. Решта нормативно-правових актів (включно з Конституцією та законами Автономної Республіки Крим) не повинні суперечити Конституції України. Відносно громадян діє принцип: "дозволено все, що не заборонено законом". Державні органи, органи місцевого самоврядування, посадові особи діють за принципом: "дозволено лише те, що визначено законом".

Єдина законність означає, що не може бути різної дії закону в різних регіонах і щодо різних людей в Україні. На всій території України закон однаковою мірою повинен діяти стосовно до всіх суб'єктів права.

Незаперечність закону в соціальній практиці характеризується тим, що ніхто не може скасувати закон, окрім органу, який його

приймав. Реальний характер законності має місце тоді, коли вимоги закону не тільки проголошуються, а й впроваджуються в життя.

Одним із важливих принципів законності є ідея здійснення законів в інтересах людини і для забезпечення її прав. Основні права та обов'язки людини і громадянина закріплені в Конституції України та деталізуються в чинному законодавстві. Здійснення цих законів забезпечує права людини в усіх сферах її життєдіяльності.

Кожне скоєння правопорушення має тягти за собою відповідальність винної особи. Важливо не те, щоби винний був тяжко покараний за скоєння правопорушення, а те, щоби жодне правопорушення не залишалось нерозкритим.

Закони та - на їхній основі - підзаконні нормативні акти повинні встановлювати все, що доцільно, забороняти все, що недоцільно для громадянського суспільства і суспільних інтересів. Закон не повинен захищати інтереси лише якоїсь певної партії, класу чи групи людей. Якщо норма права перестає бути доцільною, її належить негайно скасувати, а до того її дію має призупинити відповідний суд за власною ініціативою чи за поданням виконавчих або інших органів.

За відсутності єдиної законності нема й культурності. Ці два поняття обумовлюють одне одного. Якщо нема достатньої культурності, то нема й достатньої законності.

Не тільки сам закон, але й способи його здійснення, а також його втілення в повсякденному житті повинні ґрунтуватися на справедливості.

Демократія означає:

- широку участь громадськості в управлінні справами держави й суспільства;
- підвищення активності політичних партій і громадських організацій, інших громадських об'єднань;
- зміцнення правової основи державного та суспільного життя;
- утвердження прав і свобод громадян і людини;
- свободу інформації та постійне врахування громадської думки;

- удосконалення системи державних органів і органів місцевого самоврядування.

Законність є невід'ємним елементом демократії. Демократія не може бути над законом чи поза законом, а тільки в межах закону. Державні органи, органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи повинні діяти в межах своєї компетенції.

Результатом законності визнають правопорядок. Це реалізовані правові норми в системі суспільних відносин, у яких діяльність суб'єктів права є правомірною.

Зовні правове мислення може проявлятися у правовій поведінці, і тільки тоді воно має соціальне значення. У суспільних науках є чимало визначень поняття "поведінка". Не розглядаючи їх, слід мати на увазі такі суттєві моменти:

- поведінка охоплює деякі аспекти діяльності й спілкування;
- поведінка характеризує лише такі діяльність і спілкування, які зовні виявляють внутрішній стан людини;
- поведінка має бути соціальне значущою;
- явище має бути виявлене зовні й зафіксоване органами інших суб'єктів відчуття;
- поведінка обов'язково повинна контролюватися волею людини.

Для глибшої характеристики правової поведінки треба розглянути її об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Виходячи з вищенаведеної дефініції, можна сформулювати такі ознаки правової поведінки; соціальне значення поведінки; знаходження поведінки під контролем свідомості й волі людини; регламентованість поведінки правом; підконтрольність поведінки державі; здатність поведінки потягнути за собою юридичні наслідки.

У теорії права розроблено також поняття "механізм правової поведінки" як сукупність засобів, із допомогою яких здійснюється регулювання поведінки людини правом. До змісту механізму правової поведінки включають:

- правові норми, що регулюють поведінку людини;
- юридичні факти, з якими закон пов'язує настання юридичних наслідків чи виникнення, зміну або припинення правовідносин;

- правовідносини як взаємозв'язок суб'єктів права та юридичних обов'язків;

- акти здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Універсальними засобами механізму правової поведінки є законність, правосвідомість і правова культура. Вони взаємодіють з іншими елементами цього механізму в кожному окремо взятому випадку правової поведінки.

Правова поведінка поділяється на два види: правомірну і протиправну.

Правомірна поведінка - суспільне необхідна, бажана і допустима під кутом зору інтересів громадянського суспільства поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, яка знаходить свій вираз у здійсненні норм права, гарантується і охороняється державою. До ознак правомірної поведінки різні автори відносять: об'єктивну можливість і необхідність; бажаність і допустимість; відповідність інтересам громадянського суспільства; гарантованість і охорону державою; відповідність поведінки нормам права.

Правомірну поведінку суб'єктів можна диференціювати за різними критеріями:

- як складові юридичних фактів - юридичні вчинки та індивідуальні акти;

- як форми реалізації права - додержання, виконання, використання, правозастосування;

- як зміст правовідносин - здійснення суб'єктивних прав, свобод, юридичних обов'язків, законних інтересів;

- як форму вияву назовні - дію та бездіяльність;

- за способом детермінації - активну й пасивну;

- за способом формулювання в нормативних актах - прямо й побіжно передбачених правовими нормами.

Можна навести й інші варіанти класифікації правомірної поведінки, серед яких слід звернути увагу на поділ правомірної поведінки залежно від активності суб'єкта: соціальне активна; позитивна (звичайна); конформістська; маргінальна.

Тема 5. Правопорушення і юридична відповідальність

Протиправною поведінкою вважають поведінку, що характеризується порушенням норм права. Одним із видів такої поведінки є правопорушення. Кожне правопорушення - конкретне, оскільки його чинить конкретний індивідуальний або колективний суб'єкт у певний час, у певному місці. Правопорушення характеризується конкретно визначеними ознаками/до яких передусім належать:

суспільна небезпечність діяння (дія чи бездіяльність), що спричиняє шкідливі наслідки чи загрожує спричиненням таких наслідків;

протиправність діяння; винність особи, що скоїла протиправне діяння; деліктоздатність суб'єкта правопорушення; покарання і стягнення.

Отже, правопорушення - це юридичний факт, який має місце за наявності всіх вищезазначених ознак. Слід розрізняти правопорушення як юридичний факт і склад правопорушення, як наявність конкретних елементів, що їх закріплюють у законі, як модель правопорушення.

Склад правопорушення - сукупність названих у законі ознак, за наявності яких небезпечно і шкідливе діяння визнається конкретним правопорушенням. Такі ознаки мають об'єктивний і суб'єктивний характер.

Склад правопорушення криє в собі: об'єкт; об'єктивну сторону; суб'єкт; суб'єктивну сторону.

Об'єкт правопорушення - ті суспільні відносини, які охороняються нормами права і на яких посягає дане правопорушення. В юридичній літературі розглядають загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкт.

Об'єктивна сторона правопорушення - зовнішній акт суспільне небезпечного діяння, яке посягає на охоронюваний нормами права об'єкт, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Ознаки об'єктивної сторони правопорушення - дія чи бездіяльність, суспільне небезпечні та шкідливі наслідки,

причинний зв'язок між ними, місце, час, спосіб, засоби, обставини та умови скоєння правопорушення.

Суб'єкт правопорушення - індивід чи колектив людей. Індивідуальний суб'єкт - це фізична особа, що є осудною і досягла певного віку. Фізичних осіб поділяють на громадян, осіб без громадянства, іноземних громадян. Розглядають також приватну особу, службову особу, спеціальний суб'єкт.

Осудність фізичної особи характеризується тим, що вона розуміє характер своїх дій і може керувати ними.

Колективним суб'єктом правопорушення можуть бути юридична особа, державний орган, громадська організація тощо, дії яких зв'язані з колективним винесенням рішень.

Суб'єктивна сторона правопорушення - внутрішня психічна діяльність особи, зв'язана зі скоєнням правопорушення. Ознаками суб'єктивної сторони правопорушення є провина, мотив і мета правопорушника.

Під провиною слід розуміти психічне ставлення особи до скоєного нею суспільне небезпечного діяння і суспільне небезпечних наслідків у формі наміру та необережності.

Намір як форма провини характеризується тим, що особа усвідомлює суспільне небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), передбачає суспільне небезпечні та шкідливі наслідки, бажає чи свідомо допускає їх настання. Залежно від вольового критерію намір поділяють на прямий і непрямий. У теорії права намір поділяють на завчасно обдуманий, такий, що виник раптово, неконкретизований.

Необережність у скоєнні правопорушення має місце тоді, коли особа передбачала настання суспільне небезпечних наслідків свого діяння та легковажно розраховувала на запобігання їм, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. Залежно від вольового критерію розрізняють такі види необережності, як самовпевненість і недбалість. У теорії права розрізняють і змішану провину, тобто таку, коли особа відносно суспільне небезпечного діяння має намір, а відносно суспільне небезпечних наслідків - необережність.

Мотив - це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її скоїти правопорушення. Мотив близько наближається до провини, але не зливається з нею. Він впливає на свідомість людини, зумовлює характер її дій, формує спрямованість волі, визначає зміст провини.

Мета - це уява особи, що скоює правопорушення, про бажаний результат, до якого вона прагне.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив показує, чим керується особа, скоюючи правопорушення, то мета визначає спрямованість діяння право-І порушника, найближчий результат, себто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти. Види правопорушень - класифікаційні групи правопорушень за різними підставами. Залежно від ступеня суспільної небезпечності розрізняють злочини і проступки.

Злочин - вид правопорушення, що передбачається кримінальним законом, тобто суспільне небезпечні, кримінальне протиправні, винні дії чи бездіяльність фізичної осудної особи, яка досягла певного віку, що посягають на суспільний чи державний устрій країни, її політичну чи економічну системи, власність, особу, громадянські, економічні, політичні та інші права і свободи особи.

Проступки класифікуються як адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові.

Адміністративні проступки - такі, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи осіб, на встановлений порядок управління; протиправні, винні дії чи бездіяльність осудної особи, яка досягла певного віку, що за них закон передбачає адміністративну відповідальність.

Дисциплінарні проступки - такі, що посягають на дисципліну праці, військову, державну, навчальну та інші види дисциплін; протиправні, винні дії чи бездіяльність осудної особи, яка досягла певного віку, що за них законодавством (іншими нормативними актами) передбачено дисциплінарну відповідальність.

Цивільно-правові проступки - шкідливі, протиправні, винні порушення деліктоздатною особою врегульованих нормами

цивільного права майнових і зв'язаних з ними немайнових особистих відносин, а також схожих з ними майнових і особистих відносин, передбачених нормами сімейного, земельного, колгоспного права.

Причини правопорушень - комплекс явищ об'єктивного й суб'єктивного характеру, що здатні детермінувати протиправну поведінку суб'єктів права.

Юридична відповідальність поділяється на перспективну (позитивну) і ретроспективну (негативну).

Позитивна юридична відповідальність - сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою.

Ретроспективна юридична відповідальність - специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення.

Ознаки ретроспективної юридичної відповідальності: державно-правовий примус; негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, що винний у його скоєнні; обов'язок правопорушника перетерпіти несприятливі наслідки за свою протиправну поведінку. Принципи юридичної відповідальності: відповідальність винної особи за діяння, а не за виявлення наміру; законність, невідворотність, доцільність і справедливість покладення юридичної відповідальності; гуманність і своєчасність юридичної відповідальності.

Мета юридичної відповідальності - вияв її соціальної необхідності та ефективності.

Розрізняють такі види мети юридичної відповідальності: загальну превенцію правопорушення; покарання правопорушника; вплив на свідомість правопорушника; моральну перебудову особи; формування в людини, яка порушила норми права, настанови на правомірну поведінку

надалі; виховний вплив на інших людей з метою попередження правопорушень з їхнього боку.

Мета юридичної відповідальності своєю чергою визначає її функції.

Функції юридичної відповідальності - головні напрямки юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, що скоїли чи можуть скоїти правопорушення.

Розрізняють такі види функцій юридичної відповідальності: превентивну (попереджувальну); виховну; репресивну (каральну); компенсаційну (поновлювальну); сигналізаційну (інформаційну).

Існування різних видів правопорушень передбачає і поділ ретроспективної юридичної відповідальності на самостійні види. Існують різні підстави поділу юридичної відповідальності на види. Залежно від суб'єктів - органів, що накладають юридичну відповідальність, її поділяють на таку, що покладається: а) органами влади; б) виконавчими і розпорядчими органами; в) судовими та іншими юрисдикційними органами. Залежно від суб'єктів правопорушників вона буває: а) індивідуальною; б) колективною.

Розрізняють також внутрішню державну і міжнародну юридичну відповідальність. Поширеною є класифікація юридичної відповідальності залежно від галузевої належності правової норми, що порушена. На цій підставі розрізняють юридичну відповідальність:

а) кримінально-правову; б) адміністративну; в) цивільно-правову; г) трудову (дисциплінарну, матеріальну відповідальність робітників і службовців) та ін.

Кримінальна відповідальність - різновид ретроспективної юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні міри кримінального покарання до фізичних осіб, винних у вчиненні злочину.

Різновидом ретроспективної юридичної відповідальності є адміністративна відповідальність, під якою розуміють

покладення на порушників загальнообов'язкових правил, що діють в управлінні та в інших сферах, адміністративних стягнень, котрі тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки майнового чи морального характеру.

Самостійним видом ретроспективної юридичної відповідальності є цивільно-правова відповідальність. Це відповідальність фізичної чи юридичної особи за порушення договірних зобов'язань, за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення особистих майнових прав. Завданням цивільно-правової відповідальності є захист прав власника.

Окрім майнового, цивільно-правова відповідальність має і компенсаційний (правопоновлювальний) характер. Із допомогою цивільного права регулюються і особисті немайнові відносини. На фізичну чи юридичну особу може бути покладено обов'язок спростувати відомості, які ганьблять честь і гідність громадянина або організації, коли той, хто її поширює, не доведе, що вони відповідають дійсності (ст. 7 ЦК України). Але покладення немайнової відповідальності в цивільному праві - це скоріше виняток, аніж правило. Основним же для названого виду відповідальності є майновий характер заподіяної шкоди, правової санкції та юридичної відповідальності. Трудове право передбачає дисциплінарну (статті 139-152 КЗпП України) і матеріальну відповідальність працівників (статті 130-138 КЗпП України).

- Дисциплінарна відповідальність - різновид юридичної ретроспективної відповідальності працівника за порушення трудової дисципліни з застосуванням до нього догани та звільнення. Законодавством, статутами й положеннями про дисципліну для окремих категорій працівників можуть бути передбачені інші дисциплінарні стягнення.

- Розрізняють загальну і спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачається Кодексом законів про працю і Правилами внутрішнього трудового розпорядку, а спеціальна -

здійснюється: а) в порядку підлеглості; б) за статутами про дисципліну; в) за окремими нормативними актами.

Дисциплінарні стягнення можуть застосовувати органи, які мають право приймати на роботу (обирати, затверджувати і призначати на посаду даного працівника). На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства, дисциплінарні стягнення можуть накладати також органи, що стоять вище від згаданих (ст. 1471 КЗпП України). Близько до дисциплінарної знаходиться матеріальна відповідальність, оскільки підставою для притягнення до обох видів відповідальності є трудове правопорушення. На відміну від дисциплінарної, матеріальна відповідальність працівника настає у випадках, коли заподіяно матеріальну шкоду.

Матеріальна відповідальність розглядається як різновид ретроспективної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків (ст. 130 КЗпП України). Умовами накладення матеріальної відповідальності є передбачені законодавством такі ознаки: а) пряма дійсна шкода; б) протиправна поведінка працівника; в) причинний зв'язок між протиправними діями чи бездіяльністю та виниклою шкодою; г) провина працівника в заподіяній шкоді.

Матеріальна відповідальність може бути повною та обмеженою. Випадки обмеженої матеріальної відповідальності працівників передбачені ст. 133, а повна матеріальна відповідальність - ст. 134 КЗпП України.

Як самостійний вид ретроспективної юридичної відповідальності в теорії права розглядають скасування актів, що суперечать чинному законодавству. Це - особливий вид ретроспективної юридичної відповідальності, який полягає в тому, що компетентний орган чи службова особа застосовує право відновну санкцію, скасовуючи незаконно прийнятий акт. Є декілька форм названої юридичної відповідальності:

а) скасування акта, який суперечить чинному законодавству; б) визнання недійсним акта, який суперечить чинному законодавству; в) зміна акта в тій частині, що не відповідає чинному законодавству; г) давання вказівок компетентним органом чи службовою особою про обов'язкове скасування чи зміну акта, який суперечить чинному законодавству суб'єктом, який його приймав.

Не вважається формою зазначеного виду юридичної відповідальності припинення дії акта.

Підставами юридичної відповідальності є: наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення; юридичний факт - скоєння самого правопорушення; наявність правозастосовного акта, що набрав чинності.

Невідворотність відповідальності, як один із принципів законності держави, ще не означає, що особа за кожне правопорушення має обов'язково нести юридичну відповідальність, відбутися повністю покарання, чи на неї повинно бути накладене стягнення. Законодавець передбачає підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Такі підстави передбачаються у кримінальному, адміністративному, трудовому та іншому законодавстві. Наприклад, кримінальне законодавство передбачає випадки звільнення особи від кримінальної відповідальності та від кримінального покарання (статті 50, 51 КК України). Підставами звільнення від кримінальної відповідальності можна назвати такі:

- давність притягнення до кримінальної відповідальності;
- коли до часу розслідування чи розгляду справи в суді внаслідок зміни обставин скоєне винним діяння перестало бути суспільне небезпечним чи сама особа перестала бути суспільне небезпечною;
- амністія чи помилування;
- застосування до неповнолітнього, який скоїв злочин, примусових заходів виховного характеру;
- застосування до особи, яка скоїла злочин, що не має великої суспільної небезпеки, заходів виправлення і перевиховання без

застосування кримінального покарання, через притягнення такої особи до адміністративної відповідальності;

- передача матеріалів справи на розгляд у товариські суди; життя заходів медичного характеру;
- передача особи на поруки громадській організації або трудовому колективу.

Підставами звільнення від адміністративної відповідальності є:

- давність притягнення до адміністративної відповідальності;
- передача матеріалів справи на розгляд товариського суду, громадської організації чи трудового колективу;
- обмеження усним зауваженням у разі скоєння незначного адміністративного правопорушення.

Власник або уповноважений ним орган чи фізична особа може замість накладення дисциплінарного стягнення передати питання про правопорушення на розгляд трудового колективу або його органу (ст. 152 КЗпП України).

Підсумовуючи сказане, можна визнати два блоки підстав звільнення від юридичної відповідальності:

- особа, яка скоїла правопорушення, вважається такою, що втратила суспільну небезпечність;
- правопорушення внаслідок зміни обставин перестало бути суспільне небезпечним.

Отже, правова поведінка, як діяльність і спілкування суспільних суб'єктів права, характеризується правомірним і протиправним аспектами діянь. Правопорушення, як один із різновидів протиправних діянь, тягне за собою ретроспективну юридичну відповідальність, що є реакцією держави на правопорушника і ті діяння, які він скоїв і за які зобов'язаний понести певну кару чи стягнення з метою виправлення і перевиховання.

Підбиваючи підсумки розглянутої теми, можна зробити такі висновки:

1. Право, як і держава, має розглядатися в їх постійній взаємодії, взаєморозвитку, взаємофункціонуванні.
2. Як самостійне явище право має свої поняття, ознаки, функції, форму і середовище здійснення.

3. Теоретичні знання про право сприяють оволодінню регулятивно-юридичними механізмами в повсякденному житті, формують навички його практичного застосування.

4. Вміння користуватися правом допоможе активно здійснювати, охороняти і захищати права людини в громадянському суспільстві.

Тема 6. Система галузей законодавства

Крім внутрішньої, розрізняють також зовнішню форму права, або джерела права. Це способи юридичного виразу права, його організація в належну юридичну оболонку.

Право завжди повинно мати певну форму, тобто бути формалізованим, а форма мусить бути змістовною, тобто містити певний текст, виражений юридичною мовою, і мати певне смислове навантаження. Якщо норма не вміщена в певну форму, то вона залишається нормою поведінки, але не є нормою права.

До зовнішньої форми (джерел) права відносять: нормативний акт; правовий звичай; судовий чи адміністративний прецедент; нормативний договір.

Правовий звичай - санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру.

Правовий (судовий чи адміністративний) прецедент - рішення компетентного органу держави, якому надається формальна обов'язковість під час розв'язання всіх наступних аналогічних судових чи адміністративних справ.

Нормативний договір - об'єктивно формально обов'язкові правила поведінки загального характеру, що встановлені за домовленістю і згодою двох чи більше суб'єктів і забезпечуються державою (наприклад, договір про утворення федерації, колективний договір).

Нормативно-правовий акт - рішення компетентних суб'єктів, що виносяться в установленому законом порядку, має загальний характер, зовнішній вигляд офіційного документа в письмовій формі, забезпечується державою та породжує юридичні наслідки.

Нормативно-правові акти поділяють на закони й підзаконні нормативно-правові акти.

Закони - нормативно-правові акти, що видаються законодавчими органами, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші суспільні відносини в країні. Крім конституції країни, є ще такі види законів; конституційні; органічні; звичайні.

Усі закони мають вищу юридичну силу, яка проявляється в тому, що:

- ніхто, крім органів законодавчої влади, не може приймати закони, змінювати чи скасовувати їх;

- усі інші нормативно-правові акти повинні видаватися відповідно до законів;

- у разі колізій між нормами закону і підзаконного нормативно-правового акта діють норми закону;

- тільки законодавчий орган може потвердити чи не потвердити прийняття закону в разі повернення його Президентом за відкладного вето. Підзаконні нормативно-правові акти - результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб), уповноважених на те державою громадських об'єднань із встановлення, впровадження в дію, зміни і скасування нормативних письмових документів, що розвивають чи деталізують окремі положення законів. Розрізняють такі види підзаконних нормативно-правових актів залежно від суб'єктів, що їх видали:

- нормативні акти Президента України;

- акти Верховного Суду України, Вищого арбітражного суду України, Конституційного Суду України, Генерального прокурора України, Верховного суду Автономної Республіки Крим;

- акти Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- акти міністерств, державних комітетів, відомств;

- нормативні акти державних адміністрацій у регіонах, містах Києві та Севастополі, районах у цих містах;

- нормативні акти органів регіонального та місцевого самоврядування;
- нормативні акти відділів і управлінь відповідних центральних органів на місцях;
- нормативні акти керівників державних підприємств, установ, організацій на місцях;
- інші підзаконні нормативні акти.

Нормативні акти діють у часі, просторі та щодо кола осіб. Характеризуючи дію нормативно-правових актів у часі, слід розрізняти: а) набрання чинності; б) припинення дії; в) зворотну силу дії.

У теорії права розглядають такі варіанти набрання Чинності нормативно-правовим актом: після 10 днів од моменту його опублікування; термін устанавлюється в самому нормативному акті чи спеціально прийнятому акті; якщо нормативний акт не публікується, то з моменту його одержання виконавцем.

Нормативно-правові акти втрачають чинність унаслідок: закінчення терміну давності, на який видавався акт; прямого скасування конкретного акта; фактичного скасування акта іншим актом, прийнятим із того самого питання.

Зворотна дія - це така дія на правовідношення, де припускається, що новий нормативний акт існував у момент виникнення правовідношення. Загальне правило таке: "Норма права зворотної сили не має". Але винятки, скажімо, у кримінальному, адміністративному законодавстві мають місце. Так, якщо нормативний акт, прийнятий після скоєння правопорушення, пом'якшує чи звільняє від юридичної відповідальності, то акт має зворотну силу, а якщо встановлює чи обтяжує, то така норма (чи акт) зворотної сили не має.

Дія нормативних актів у просторі характеризується певною територією: держави в цілому, відповідного регіону, адміністративно-територіальної одиниці, відповідного підприємства, організації.

Щодо кола осіб нормативно-правові акти діють на громадян України, осіб без громадянства, іноземних громадян.

Винятком вважаються окремі іноземні громадяни, які мають імунітет від юрисдикції держави перебування. Це окремі дипломатичні та консульські працівники, питання яких про юридичну відповідальність вирішується на підставі міжнародних угод.

Систематизація нормативних актів - діяльність із впорядкування та вдосконалення нормативних актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості через створення нових нормативних актів чи збірників.

У систематизації розрізняють кодифікацію та інкорпорацію.

Інкорпорація - вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірниках у певному порядку без зміни змісту. Критерії систематизації:

хронологічний або алфавітний порядок, напрямок діяльності, сфера суспільних відносин, тематика наукового дослідження тощо.

Види інкорпорації - за юридичним значенням (офіційна, неофіційна); за обсягом (загальна, галузева, міжгалузева, спеціальна); за критерієм об'єднання (предметна, хронологічна, суб'єктивна).

Різновидом інкорпорації є консолідація, внаслідок якої створюються нові нормативні акти. Нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки (чи без такої), зміни не вносяться.

Кодифікація - вид систематизації нормативних актів, що мають спільний предмет регулювання, який полягає в їх змістовній переробці (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) і створенні зведеного нормативного акта.

Різновидами кодифікації є кодекс, статут, положення.

Кодекс - кодифікаційний акт, який забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, що певною мірою відображають зміст тієї чи тієї галузі законодавства. В сучасному законодавстві існують: Кримінальний кодекс, Адміністративний кодекс. Кодекс про

шлюб і сім'ю, Кримінально-процесуальний кодекс. Земельний кодекс, Водний кодекс, Кодекс законів про працю тощо.

Статути, положення - кодифікаційні акти, в яких визначається статус певного виду державних організацій і органів. До них не належать положення про індивідуально визначені органи, що не мають загального характеру.

Тема 7. Загальні засади демократичного конституційного ладу в Україні

Конституційне право України - провідна галузь права України. Вона являє собою систему правових норм, що регулюють відносини народовладдя. Через них забезпечується організаційна й функціональна єдність суспільства України як цілісної соціальної системи. При цьому закріплюються основи конституційного ладу України, загальні засади правового статусу людини і громадянина, територіальний устрій, система державних органів, основні положення і принципи організації місцевого самоврядування в Україні.

Отож, предметом галузі конституційного права України є особливе коло суспільних відносин, що виникають у процесі організації та здійснення публічної влади в Україні - державної та місцевої (місцеве самоврядування). Ці відносини характеризуються певною специфікою, а саме; стосуються всіх найважливіших сфер життєдіяльності суспільства; виступають як базові в політичній, економічній, духовній, соціальній та інших сферах життя суспільства. Саме тому можна стверджувати, що структуру предмета галузі конституційного права України складають: відносини політичного характеру (наприклад, форма правління, форма державного устрою); найважливіші економічні відносини (скажімо, регламентація існуючих форм власності і механізмів її захисту); відносини, що стосуються правового статусу людини і громадянина (громадянство, основні права, свободи, обов'язки та ступінь їх гарантованості з боку держави); відносини, що складаються в

процесі реалізації права народу України на самовизначення і пов'язані з державно-територіальним устроєм України; відносини щодо організації та діяльності державного апарату України; відносини, які визначають діяльність органів місцевого самоврядування.

Отже, конституційно-правові відносини - це суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, суб'єкти яких наділяються взаємними правами та обов'язками, згідно з котрими вони повинні функціонувати.

Виходячи з цього, а також із викладеного вище, можна стверджувати, що вони: мають специфічний, тільки їм притаманний, зміст; характеризуються особливими суб'єктами, тобто певні їх учасники не можуть вступати в деякі інші види правовідносин. Так, приміром. Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною чи підприємницькою діяльністю або входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. Такі відносини порівняно з іншими галузевими правовідносинами мають найбільш загальний характер.

Під принципами конституційно-правового регулювання розуміють найзагальніші нормативно-регулятивні правила поведінки, у яких відображаються сутність і соціальне призначення конституційного регулювання суспільних відносин.

До них відносять принципи: верховенства права; верховенства і прямої дії Конституції та законів у системі нормативно-правових актів; загальної демократії; політичного, економічного та ідеологічного плюралізму; поділу влади; гуманізму; пріоритетності норм і принципів міжнародного права порівняно з вітчизняним законодавством; державного та іншого гарантування прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, народовладдя, захисту суверенітету й територіальної цілісності України і т. д.

Конституційно-правова норма - загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою регулювання та охорони певних суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права. Їхніми специфічними ознаками є те, що вони:

- регулюють особливе, з огляду на його важливість, коло суспільних відносин, що безпосередньо стосується здійснення народовладдя;
- встановлюють порядок створення інших правових норм, який є обов'язковим для інших галузей права;
- мають вищу юридичну силу щодо інших правових норм;
- відрізняються особливою структурою в тому розумінні, що для них не є характерною тричленна структура (гіпотеза, диспозиція та санкція).

Деякі конституційно-правові норми (норми-принципи, норми-декларації) взагалі мають лише диспозицію. Метод конституційно-правового регулювання - сукупність способів і засобів, із допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет галузі конституційного права. Він характеризується: найбільшою загальністю; максимально високим юридичним рівнем; імперативністю; універсальністю; доцільністю; поєднанням прямого та опосередкованого регулювання.

Відповідно до конституційно-правового регулювання існує наука конституційного права. Її можна визначити як галузеву юридичну науку, що являє систему знань про конституційно-правові норми, відносини та інститути, конституційно-правове регулювання загалом. Предметом цієї науки є: власне галузь конституційного права; суспільні відносини, що підлягають конституційно-правовому регулюванню; історія, зарубіжна й вітчизняна, становлення галузі конституційного права. А джерелами науки конституційного права слід визнати: праці вітчизняних і зарубіжних учених, які безпосередньо чи опосередковано стосуються її проблем; правові акти (чинні й такі, що вже втратили чинність), які містять конституційно-правові норми. Наука конституційного права має і свої методи,

головними з яких необхідно визнати: історичний, порівняльний, системний, статистичний, структурно-функціональний і конкретно-соціологічний.

Під територіальним устроєм держави розуміють її територіальну організацію, тобто систему відносин між державою в цілому (її центральною владою) і територіальними складовими (населенням і чинними органами публічної влади). Категорію "територіальний устрій" не слід ототожнювати з поняттям "державний устрій", під яким розуміють політико-територіальну організацію держави, яка визначається політика-правовим статусом територіальних складових і порядком, принципами їхніх відносин із державою в цілому та між собою. За державним устроєм усі держави диференціюються на унітарні, федеративні, конфедеративні та імперські.

Відповідно до ст. 2 Конституції Україна є унітарною державою. Унітарна держава - держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що здебільшого не мають будь-якої політичної автономії, хоч окремі з них і можуть мати статус територіальної автономії. В унітарній державі існує єдина система законодавства, єдина система державних органів, єдине громадянство і т. д. При цьому якась частина або частини такої держави можуть володіти статусом територіальної автономії, а тому мати своє законодавство, власні органи державної влади, свою символіку і т. ін. Таке положення пояснюється тим, що під територіальною автономією розуміють самоврядну територіальну одиницю в складі унітарної держави, що має деяку самостійність у встановлених цією державою межах. Такий статус в Україні має Автономна Республіка Крим. У цій же статті зазначено, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною та недоторканною. Загалом територія - невід'ємна ознака державності, просторові межі державної влади. Конституція встановлює, що суверенітет України поширюється на всю її територію. Держава розпоряджається всією територією. Територіальне верховенство - це повнота й незалежність влади держави в межах своєї території.

А втім, використання державою своєї території не повинно бути юридичне необмеженим. Держава зобов'язана розпоряджатися територією тільки в інтересах населення, що проживає на ній.

Із цієї статті випливає також, що державна територія України криє в собі суходіл, надра, води (внутрішні води і територіальне море), повітряний простір над ними. Тобто слід розрізняти суходільну, водну і повітряну територію нашої держави.

Вказані положення поглиблюються в розділі IX Конституції України "Територіальний устрій України". У ст. 132 формулюються його головні засади. Насамперед зазначено, що державна територія є єдиною і цілісною, себто такою, що поєднана спільною системою державної влади - законодавчих, виконавчих, судових і контрольних органів. Рівночасно в її здійсненні слід поєднувати централізацію та децентралізацію, що забезпечить поєднання і врахування загальнодержавних і регіональних (місцевих) інтересів. Це також означає, що в майбутньому необхідно чітко визначитися щодо структурного і функціонального розподілу влади між центром і регіонами.

Вказана стаття проголошує також необхідність забезпечення збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, більшої їх інтеграції, зближення, поступового вирівнювання соціально-економічного життя. Актуальним є і врахування історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій у розбудові територіального устрою України. У ст. 133 Конституції України визначено: Систему адміністративно-територіального устрою України складають; Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська,

Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

З огляду на це можна стверджувати, що адміністративно-територіальний устрій України є тривірневим: вищий рівень складають Автономна Республіка Крим, області та міста Київ і Севастополь; середній - райони й міста обласного підпорядкування; нижчий - райони в містах, міста районного підпорядкування, селища і села. Принаймні, саме відповідно до таких територіальних одиниць будується система державних органів і система місцевого самоврядування.

Слід також зазначити, що таке детальне перерахування суб'єктів складу України є зовсім не випадковим. Адже включення суб'єкта складу України в цю статтю є правовою основою для використання ним своїх конституційних прав, таких, скажімо, як право на місцеве самоврядування, спеціальне визначення статусу і т. д. До того ж аналіз цієї статті дає підстави стверджувати, що Конституція, незважаючи на те, що суб'єкти складу України різняться величиною території, чисельністю й густотою проживання, проголошує рівноправність суб'єктів як між собою, так і у відносинах із центральною владою. Вказаному принципіві аж ніяк не суперечить та частина ст. 133 Конституції України, яка стверджує, що міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус у складі суб'єктів України. Цей статус має визначатись у майбутньому законом України.

При цьому слід узяти до уваги, що деякі питання, які мають пряме відношення до територіального устрою нашої країни, розглянуті не тільки в розділі IX, а й в інших розділах Конституції. Так, у розділі I вказано, що держава визнає і гарантує місцеве самоврядування в Україні (ст. 7). "Державною мовою є українська мова", якій "держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України" (ст. 10). "Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального

шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу" (ст. 13).

Стаття 73 розділу III Конституції України визначає:

"Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України". Розділ X присвячено Автономній Республіці Крим.

Для забезпечення територіальної суверенності України в розділі XV було встановлено таке: "Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України" (п. 14).

Тема 8. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України, гарантії її дотримання

Ядром правового статусу людини і громадянина є права, свободи та обов'язки людини і громадянина. В правах, свободах та обов'язках фіксуються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності суспільства, розкриваються основні принципи взаємовідносин держави і особи.

Права людини - це її соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних та духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Поняття «права людини» - складне й багатогранне, для кращого розуміння його змісту та сутності слід звернути увагу на такі аспекти:

- 1) права з'являються у людини від моменту народження як невід'ємні умови фізичного і соціального існування та розвитку і, водночас, як засіб і мета життя, незалежно від того, усвідомлюються вони людиною чи ні;
- 2) за своїм змістом права людини - це такі її соціальні можливості, які пов'язані з конкретно-історичними умовами та об'єк-

тивно обумовлені досягнутим економічним і культурним рівнем життя суспільства, вони виявляють сукупність потреб, задоволення яких сприяє забезпеченню людині певного стандарту життя, характерного для конкретного суспільства. В зв'язку з цим, законодавець не може штучно змінювати обсяг прав і свобод: непомірне розширення меж реальних можливостей людини призведе до фіктивного характеру прав людини і, навпаки, їх свавільне обмеження створює суттєві перешкоди для вільного розвитку людини;

3) права людини - це категорія можливої поведінки людини, їх реалізація залежить від бажання конкретної людини, а держава не може і не повинна нікого примушувати до використання прав. Водночас нормальне функціонування сучасного демократичного суспільства неможливе без використання його членами своїх прав і свобод. В силу цього держава не може обмежуватися юридичною фіксацією прав людини, вона повинна їх забезпечити (гарантувати) не тільки правовими, але й економічними, політичними та культурними засобами;

4) права людини мають універсальний характер, вони неподільні, взаємопов'язані і взаємообумовлені та є надбанням кожної людини.

Поняття «свобода»- в його суб'єктивному значенні тотожне поняттю «суб'єктивне право», і його застосування пояснюється історичними чинниками.

Забезпечуючи права і свободи людини, держава, в свою чергу, вимагає від неї певної поведінки, що формулюється в системі юридичних обов'язків.

Юридичний обов'язок - це об'єктивно обумовлена вимога держави до людини діяти чітко визначеним у законі чином або утриматися від здійснення певних дій.

Обов'язок характеризується такими рисами:

1) на відміну від суб'єктивного права юридичний обов'язок -це категорія необхідної поведінки людини, його реалізація не повинна обумовлюватися бажанням людини;

2) обов'язок - це завжди певне обмеження прав людини. Людина повинна підкорятися певним правилам, щоб у здійсненні своїх

прав і свобод не завдавати шкоди правам і свободам інших людей.

Основні права та свободи людини і громадянина - це закріплені в Конституції України невід'ємні права та свободи людини і громадянина, що належать їй від народження чи в силу наявності громадянства України. Ці права та свободи характеризуються специфічними рисами, а саме:

1) вони життєво важливі та найбільшою мірою соціально значимі як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, для держави. Значення основних прав та свобод для людини полягає в тому, що вони виступають необхідною передумовою її участі у вирішенні питань, устрою та управління суспільством, забезпечення честі та гідності людини тощо.

Для суспільства та держави значимість основних прав та свобод людини і громадянина обумовлена тим, що їх реалізація забезпечує демократичний, соціальний та правовий характер Української держави;

2) вони не набуваються і не відчужуються за волевиявленням людини і громадянина, тобто належать кожному від народження;

3) їм притаманні особливі юридичні властивості та специфічний механізм реалізації, вони, зокрема:

а) становлять ядро правового статусу особистості і покладені в основу всіх юридичних прав, встановлених іншими галузями права, які, в силу цього, мають похідне значення щодо основних;

б) закріплюються за кожною людиною і за кожним громадянином;

в) мають загальний характер, тобто їх об'єм є однаковий для кожної людини і для кожного громадянина;

г) мають особливу юридичну форму закріплення - вони фіксуються в Конституції України.

Основні права та свободи людини і громадянина становлять певну систему, за змістом вони поділяються на три основні групи: особисті або громадянські права і свободи; політичні права і свободи; економічні, соціальні та культурні права і свободи.

Особисті права та свободи, які розглядаються в правовій теорії як свобода людини приймати рішення незалежно від держави.

Духовна та фізична свобода людини від державного контролю історично сформувалася раніше від інших прав і свобод, а їх особливістю є те, що вони за своєю сутністю є природними правами людини і не пов'язані з належністю людини до громадянства України. Більшість із особистих прав і свобод мають абсолютний характер, тобто є не лише невід'ємними, а й такими, що не можуть бути обмежені.

Конституція України закріплює такі особисті права та свободи: право на життя та право на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27); право на повагу до своєї гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність та право невідкладно знати про мотиви свого арешту або затримання, з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника, оскаржити затримання в суді (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на невтручання в особисте життя, право громадян України знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, право на спростування недостовірної інформації про себе і членів сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої інформації та на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ст. 32); свободу пересування, право вільного вибору місця проживання та право вільно залишати територію України, право громадян України в будь-який час повернутися в Україну (ст. 33); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50); право на вільне (за взаємною згодою жінки і чоловіка) укладання шлюбу, охорона сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (ст. 51); право на

судовий захист, право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися до міжнародних органів і установ, членом або учасником яких є Україна, право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55); право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); право знати свої права і обов'язки (ст. 57); право на звільнення від відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (заборона зворотної сили закону) (ст. 58); право на правову допомогу (ст. 59); право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); заборона повторного притягнення до юридичної відповідальності (ст. 61);

Тема 9. Захист прав громадян та організацій: діяльність судових та правоохоронних органів

Гарантії прав і свобод людини і громадянина. Згідно з принципом гарантованості прав і свобод людини і громадянина закріплення найважливіших з них у Конституції України здійснюється одночасно з фіксацією відповідних гарантій як безпосередньо в статтях Конституції, так і в чинному законодавстві.

Суб'єктом, на якого покладаються обов'язки щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, є держава. Роль держави як головного гаранта прав і свобод людини і громадянина впливає зі змісту статей 3, 22, 42, 49, 51, 53 та інших статей Конституції України, і ця функція реалізується за допомогою різних правових засобів через усю систему органів державної влади.

Особливе місце в цій системі посідає Президент України - гарант прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України). Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод людини і громадянина через відповідну законодавчу діяльність (ст. 92 Конституції України), призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 101 Конституції України). Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ст. 116 Конституції України).

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. визначає, що метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

- 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
- 2) додержання-та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;
- 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
- 4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
- 6) запобігання будь-яким формам, дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Уповноважений представляє Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами

місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.

У разі необхідності Уповноважений може представити Верховній Раді України спеціальну доповідь (доповіді) з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина.

Важливу роль у гарантуванні прав і свобод людини і громадянина в правовій державі відіграють суди. Правова держава - це держава, влада якої має певні межі, встановлені конституцією, і саме суд виступає важливою гарантією дотримання цих меж. Згідно зі ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. При цьому судовий захист прав і свобод людини і громадянина здійснюють як суди загальної юрисдикції, так і Конституційний Суд України. Зокрема, Закон «Про Конституційний Суд України» (ст. 43) передбачає, що суб'єктами права на конституційне звернення з питань дачі висновків Конституційним Судом України у справах щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Функції щодо створення належних умов для реалізації прав, свобод і обов'язків виконують не лише органи державної влади. Відповідну роль відіграють також органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян.

Тема 10. Цивільне та сімейне законодавство.

У процесі життєдіяльності люди вступають у численні стосунки, що регулюються нормами права, у тому числі й такі стосунки, які пов'язані з приналежністю, набуттям майна, користуванням та розпорядженням ним. Саме ці майнові відносини, у першу

чергу, і становлять предмет регулювання цивільного права. Майнові відносини поділяються на два види:

- відносини, що пов'язані з приналежністю майна певним особам
- відносини власності;
- відносини, які пов'язані з переходом майна від одних осіб до інших - відносини у галузі товарообігу.

Але у сфері впливу цивільного права перебувають не тільки майнові, а й особисті немайнові відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією особою своїх особистих прав (на життя, здоров'я, честь, гідність, авторство і т. ін.). Особисті немайнові відносини також поділяються на два види:

- особисті немайнові відносини, що пов'язані з майновими - такі, наприклад, що виникають у зв'язку зі створенням наукових, літературних, мистецьких творів;
- особисті немайнові відносини, які існують незалежно і не пов'язані з майновими - наприклад, такі, об'єктом яких є честь, право на ім'я, гідність, листування тощо.

Учасники суспільних відносин, що регулюються нормами цивільного права (фізичні особи, юридичні особи, держава), виступають як юридично рівні між собою, автономні та незалежні один від другого; їх стосунки базуються на взаємній згоді.

З викладеного вище можна зробити висновок, що цивільне право - це галузь права, норми якої регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності з метою задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів учасників суспільних відносин. ;

Основні засади юридичного регулювання цивільно-правових відносин визначаються Конституцією України, зокрема у ст. 41: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

...Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

...Право приватної власності є непорушним».

Конституційні положення деталізовані й розвинуті у Законах України: «Про власність» від 7 лютого 1991 р.; «Про цінні папери і фондову біржу» від 18 червня 1991 р.; «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р.; «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р.; «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19 червня 1992 р.; «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 р.; «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» від 6 березня 1992 р., «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р.; «Про банкрутство» від 14 травня 1992 р.; у Житловому кодексі України 1984 р.; Господарському кодексі України 2003 р., в інших законах та підзаконних нормативно-правових актах.

Центральне місце у системі цивільного законодавства посідає Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р., який складається з шести книг:

Книга перша - «Загальні положення» містить розділи: Основні положення; Особи; Об'єкти цивільних прав; Правочини.

Представництво; Строки та терміни. Позовна давність;

Книга друга - «Особисті немайнові права фізичної особи»;

Книга третя - «Право власності та інші речові права» містить два розділи: Право власності та Речові права на чуже майно;

Книга четверта - «Право інтелектуальної власності»;

Тема 11. Трудове законодавство.

Праця - це найважливіша умова існування, функціонування та розвитку суспільства. У процесі здійснення трудової діяльності створюються матеріальні та духовні цінності людства. Тому такі важливі права, як право на працю та щільно пов'язані з ним права на підприємницьку діяльність, відпочинок, страйк, соціальний захист і деякі інші, зафіксовані Конституцією України. Стаття 43 Конституції зазначає, що кожна людина має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Конституція ж проголошує заборону використання примусової праці. Військова або альтернативна (невійськова) служба, робота чи служба, яка виконується за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан, не вважаються примусовою працею.

Суспільні відносини, змістом яких є праця, регулюються нормами трудового права, отже, трудове право - окрема галузь права України, яка регулює відносини, що виникають у процесі реалізації особою права на працю. Таким чином, трудові правовідносини - це суспільні відносини, що регулюються нормами трудового права, які складаються між працівником та власником або уповноваженим ним органом, чи фізичною особою, у зв'язку з чим одна сторона - працівник - зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією чи посадою і підкорятися внутрішньому трудовому розпорядку, а друга сторона - власник або уповноваже ний ним орган, чи фізична особа - зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, передбачені законодавством, колективним договором, угодою сторін.

Норми трудового права регулюють трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовими договорами з фізичними особами.

До джерел (форм зовнішнього виразу правових норм) трудового права України слід віднести Конституцію України, Кодекс законів про працю України, Закони України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 р.; «Про колективні договори і угоди» від 1 червня 1993 р.; «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р.; «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р.; «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р.; «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р.; «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. та інші. До джерел трудового права України треба також віднести такі підзаконні акти, як укази й розпорядження Президента, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, акти Мініс-

терства праці та соціальної політики України, акти інших центральних органів виконавчої влади.

Взагалі трудові відносини на сьогодні регулюються більш як 500 нормативно-правовими актами України, значною кількістю актів, прийнятих центральними та місцевими державними органами і органами місцевого самоврядування.

Особливим видом джерел трудового права є міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Так, нею ратифіковано близько 50 конвенцій Міжнародної організації праці.

Останнім часом значно зросла роль таких джерел трудового права, як локальні нормативно-правові акти (колективні договори, правила внутрішнього трудового розпорядку, угоди з охорони праці, положення про преміювання, накази тощо).

Найзмістовнішим нормативно-правовим актом, що регулює трудові відносини, є Кодекс законів про працю (КЗпП) 1971 р. з численними змінами й доповненнями. Нині, крім преамбули, Кодекс містить 18 глав (265) статей.

Тема 12. Основи екологічного , земельного та сільськогосподарського законодавства.

Земельне право України - це комплексна галузь права, що складається з норм цивільного, адміністративного, екологічного права, які регулюють земельні відносини - суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею, з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель. Отже, суб'єктами земельних відносин виступають громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Нормативну основу регулювання земельних відносин становлять: Конституція України; Земельний кодекс України; Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15

травня 2003 р.; Закон України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р.; Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) від 5 червня 2003 р.; Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р.; Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. та інші нормативні акти. Нормативно-правові акти у галузі земельних відносин, прийняті до набрання чинності Земельним кодексом (наприклад, Закони України «Про форми власності на землю», «Про оренду землі», «Про плату за землю», «Про селянське (фермерське) господарство» та ін.), діють у частині, що не суперечить цьому Кодексу. Земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного й тваринного світу, атмосферного повітря регулюються Земельним кодексом, а також нормативно-правовими актами про надра, ліси, види, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать Земельному кодексу.

На сьогодні чинним є Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р. та введений у дію з 1 січня 2002 р. Цей Кодекс, як і Конституція України, встановлює, що земля є основним національним багатством України, яке перебуває під особливою охороною держави; право власності на землю гарантується.

Земельний кодекс складається з десяти розділів:

1. Загальна частина;
2. Землі України;
3. Права на землю;
4. Набуття і реалізація права на землю;
5. Гарантії прав на землю;
6. Охорона земель;
7. Управління в галузі використання і охорони земель;
8. Відповідальність за порушення земельного законодавства;
9. Прикінцеві положення;
10. Перехідні положення.

До Кодексу входять 37 глав: Основні положення; Повноваження Верховної Ради України, Верховної Ради АР Крим та органів

місцевого самоврядування в галузі земельних відносин; Повноваження органів виконавчої влади в галузі земельних відносин; Склад та цільове призначення земель України; Землі сільськогосподарського призначення; Землі житлової та громадської забудови; Землі природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення; Землі оздоровчого призначення; Землі рекреаційного призначення; Землі історикокультурного призначення; Землі лісового фонду; Землі водного фонду; Землі промисловості, транспорту, зв'язку.

Поняття та джерела екологічного права України; право власності та право користування природними ресурсами; природний комплекс, екологічна експертиза; відшкодування збитків від порушення екологічного законодавства

Забезпечення гармонійної взаємодії природи та суспільства, раціонального використання, ефективної охорони і вчасного відтворення природних об'єктів є завданням та обов'язком держави. Правове регулювання суспільних відносин у зазначеній сфері здійснюється екологічним правом - системою правових норм, що регулюють відносини з охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів. До цієї системи включені відповідні норми земельного, водного, лісового, гірничого та деяких інших галузей і підгалузей права, що регулюють екологічні відносини.

Законодавство про охорону навколишнього природного середовища складається з Конституції України, Законів України: «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р.; «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р.; «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р.; «Про тваринний світ» від 3 березня 1993 р.; «Про карантин рослин» від 30 червня 1993 р.; «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1995 р.; «Про плату за землю» від 3 липня 1992 р.; «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р.; «Про червону книгу» від 7 лютого 2002 р., Земельного кодексу України, Лісового кодексу України, Водного кодексу України, Кодексу України про надра, «Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності під-

приємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища», затвердженого постановою Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р. та інших нормативних актів.

Конституція України (ст. 13) визначає, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України,... є об'єктами права власності Українського народу». Законом «Про охорону навколишнього природного середовища» також зафіксовано, що природні ресурси України є власністю народу, який має право володіти, використовувати та розпоряджатися природними багатствами. Від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування.

Право природокористування - це можливість суб'єктів ефективно користуватися природними ресурсами для задоволення своїх потреб та інтересів.

Суб'єктами права природокористування є фізичні особи - громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства та юридичні особи - підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, релігійні організації, військові організації та формування, орендарі, іноземні держави, міжнародні організації, іноземні підприємства.

Залежно від природних об'єктів, що використовуються, розрізняють: землекористування, надрокористування, водокористування, лісокористування та використання нелісної зеленої рослинності, використання наземного й водного тваринного світу, використання об'єктів природно-заповідного фонду, користування атмосферним повітрям тощо.

За терміном природокористування розрізняють: безстрокове (постійне), тимчасове (короткострокове - до 5 років; довгострокове - понад 5 років) користування та оренду.

За суб'єктами та формою організації природокористування розрізняють: державне, колективне та індивідуальне природокористування.

Використання природних ресурсів здійснюється у порядку загального та спеціального природокористування. Суб'єктами

права загального користування природними ресурсами є всі громадяни (іноземці та особи без громадянства) для задоволення своїх потреб та інтересів. Загальне природокористування здійснюється безкоштовно та без ліцензійно.

Тема 13. Основи адміністративного, кримінального законодавства.

Поняття адміністративного права як галузі права; предмет адміністративного права України; метод адміністративно-правового регулювання; функції адміністративного права; джерела адміністративного права України.

Адміністративне право - це галузь системи права України, яка, поряд з конституційним, цивільним, кримінальним правом, володіє якостями провідної правової галузі. Її витoki - у зародках правових засад стародавніх часів. Провідну позицію серед них завжди займали ті норми, за допомогою яких забезпечувалася узгодженість або упорядкованість суспільних зв'язків, без чого існування організованого суспільства неможливе.

Звичайно, вирішення цього завдання є соціальним призначенням всієї системи права, але ж виникла і завжди була присутня потреба у такій галузі права, яка б мала своїм безпосереднім об'єктом регулювання організуючу діяльність влади. Таку діяльність давні римляни визначили терміном айтіпізігаію, що означало керівництво, управління.

Сам процес управління складається з трьох головних показників: формулювання управлінського рішення; втілення його у життя, тобто виконання; підведення підсумків виконання, тобто контроль виконання. Відповідно, для визначення управлінської діяльності використовується головне у названому процесі, а саме: його виконавча та безпосередньо реалізуюча складова. Звідси - виконавча діяльність, виконавчі органи і т. ін. Таким чином, адміністративне право - це сукупність правових норм, за допомогою яких держава регулює суспільні відносини, що виникають у зв'язку та з приводу практичної реалізації виконавчої влади.

Кримінальне право, поряд з конституційним, цивільним, адміністративним правом, є профілюючою, фундаментальною галуззю права України. Її норми регулюють суспільні відносини у сфері охорони прав і свобод громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства. Ця галузь належить до деліктного права, тобто здійснює регулюючий вплив на відносини, що виникають у зв'язку зі скоєнням правопорушень у згаданій сфері, а саме злочинів.

Злочинами визнаються правопорушення, за вчинення яких законодавством передбачена кримінальна відповідальність. Від інших правопорушень (майнових, дисциплінарних, адміністративних проступків) злочини відрізняються ступенем шкоди, що завдається ними інтересам суспільства. Вважається, що тільки злочини є суспільно небезпечними; решта правопорушень - суспільно шкідливі. Ознаками злочину (Схема 74) є :

Злочин - правопорушення, за вчинення якого законодавством передбачена кримінальна відповідальність, характеризується:

суспільною небезпекою

кримінальною протиправністю™

виною

карністю

причиновим зв'язком

Схема 74. Ознаки кримінального злочину

1. Суспільна небезпека - це оціночна категорія, що характеризується певними діями або бездіяльністю, завдає шкоду чи створює загрозу спричинення такої шкоди об'єктам, які охороняються кримінальним законом. Ступінь суспільної небезпеки визначається: а) цінністю блага, на яке посягає злочин; б) шкідливістю наслідків, які настають внаслідок вчинення злочину; в) способом скоєння діяння; г) мотивами діяння, формою та ступенем вини.

2. Кримінальна протиправність - означає, що тільки те діяння, яке прямо передбачене кримінальним законом, може вважатися злочином.

3. Вина - означає, що злочинним вважається тільки таке діяння, яке здійснене умисно або необережно. Без вини нема злочину.

Діяння може бути суспільно небезпечним, але за відсутності вини - не бути злочинним.

4. Карність - означає, що за будь-який злочин законом передбачено певний вид покарання. Якщо за ті чи інші діяння у законі не вказані покарання, такі діяння не вважаються злочинними.

5. Причинний зв'язок - означає, що особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише тоді, коли між її протиправним, винним, суспільно небезпечним діянням і наслідками існував безпосередній причинний зв'язок, тобто: а) причина (діяння) у часі передувала наслідкам; б) причина повинна ці наслідки викликати; в) без даної причини (даного діяння) ці наслідки не настали б.

Кримінальне законодавство - це система кримінальних законів, встановлених законодавчим органом, які визначають основи і принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та яке покарання може бути застосоване до осіб, що їх вчинили.

На сьогодні все кримінальне законодавство України представлено у Кримінальному кодексі України, прийнятому 5 квітня 2001 року. Закони про кримінальну відповідальність, прийняті після набрання чинності цим Кодексом, включаються до нього після набрання ними чинності. Злочинність діяння, його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

Кримінальний Кодекс складається із Загальної та Особливої частин. У Загальній частині, яка містить XV розділів.

5. ВАРІАНТИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ З ПРАВОЗНАВСТВА ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Контрольна робота складається з двох теоретичних питань:
Варіанти контрольних робіт з правознавства

Варіант №1

- 1.Форми держави.
- 2.Держава у політичній системі суспільства.

ЗАДАЧА

Власник корови розшукував її як загублену. Через півроку він знайшов свою корову на фермі у сусідньому селі. Забирати її він не хотів, а став вимагати виплати збитку за неодержаний від корови прибуток. Поясніть ситуацію, чи має право власник корови на будь-які відшкодування і повернення худоби?

Варіант №2

- 1.Територіальний устрій України.
- 2.Система органів державної влади.

ЗАДАЧА

Потяг «Донецьк- Москва» запізнився до м. Донецьк на 8 годин. Громадянин Д. одержав травму, будучи пасажиром потягу, але страхову суму йому не виплатили, аргументуючи, що рейс повинен був закінчитися раніше. Чи правомірні дії управління залізницею щодо Д.? Чи одержить страхову суму?

Варіант №3

- 1.Цивільно-правова відповідальність.
- 2.Трудове право, як галузь права.

ЗАДАЧА

Громадянин З., проходячи по одному з універмагів м. Чернігова, побачив, що в ньому продаються футболки з його зображенням. Зображення точно відповідало фотографії, яку він недавно зробив в одному в ательє, до того ж фотографія йому не сподобалася. Громадянин З. звернувся в юридичну консультацію з питанням, чи порушені його права і чи можливий їх судовий захист. Яка відповідь повинна бути дана громадянинуві З.?

Варіант №4

1. Законність, правопорядок, суспільний порядок та дисципліна.
2. Правосвідомість : поняття та признаки.

ЗАДАЧА

Д., допомагаючи сусідові гасити пожежу в його садибі, втратив годинник та пошкодив власний одяг. Чи має право Д. вимагати від сусіда покриття збитків за втрачені речі?

Варіант №5

1. Юридичні ознаки правопорушення.
2. Правозахисні органи України.

ЗАДАЧА

Н. на день народження (18 років) подарували гладкоствольну зброю для полювання. При проведенні рейду з вилучення зброї цю рушницю було конфісковано. Чи це законно? Поясніть ситуацію.

Варіант №6

1. Бюджет та бюджетна система.
2. Юридичні ознаки правопорушення

ЗАДАЧА

Шістнадцятирічний Вітя Сумароков, який навчається в університеті, на одержану стипендію купив декілька білетів грошово-речової лотереї. По одному з цих білетів він виграв холодильник «Норд». Не проінформувавши своїх батьків, він продав холодильник за 300 грн. сусіду по будинку гр.Іванову. Батько Віті звернувся до Іванова з проханням повернути холодильник. Проте, гр.Іванов відмовився це зробити, посилаючись на те, що білети грошово-речової лотереї Вітя придбав на свою стипендію, то він може самостійно розпоряджатися як цими білетами, так і виграшами, які на них випали. Тоді батько Віті подав позов до суду про визнання договору купівлі-продажу недійсним. Яке рішення повинен винести суд?

Варіант №7

- 1.Власність і право, форми у яких функціонує власність в Україні.
- 2.Цивільно-правові договори.

ЗАДАЧА

Група підлітків нанесла матеріальну шкоду громадянину С. Двоє підлітків були на момент скоєння правопорушення неповнолітніми. Яким чином буде розподілена відповідальність між учасниками правопорушення? У яких розмірах кожний з учасників буде сплачувати відшкодування громадянину С,?

Варіант №8

- 1.Час роботи та відпочинку.
- 2.Трудова дисципліна

ЗАДАЧА

Пасажир П. почувши про початок посадки на його потяг, поспішив на перон, де був збитий автокаром з речами і

вантажем. Чи буде йому виплачена страхова сума або відшкодування на підтримку здоров'я і лікування?

Варіант №9

1. Пенсійне забезпечення в Україні.
2. Функції податку. Групи податку.

ЗАДАЧА

Громадянин С, як піклувальник 16-річної Л., був проти її шлюбу з Н., незважаючи на вагітність Н. Чи має право піклувальник С. на заперечення у цій ситуації? Поясніть.

Варіант №10

1. Поняття, сутність, форми і функції права.
2. Правовідносини в системі суспільних відносин.

ЗАДАЧА

Громадянин Л. передав у спадщину за заповітом онукам свою машину: старшому онукові $\frac{1}{3}$, а молодшому $\frac{1}{4}$ вартості машини, а залишок вартості – на витрати поховання. Які права і обов'язки мають спадкоємці? яким чином вони поділять спадкове майно?

Варіант №11

1. Форми власності на землю.
2. Бюджет та бюджетна система.

ЗАДАЧА

Громадянин Н. був акціонером фірми «Атол» на протязі чотирьох років, але дивідендів не одержував, хоча фірма високо прибуткова. Н. звернувся до суду з позовом на фірму «Атол», але йому було відмовлено. Поясніть ситуацію.

Варіант №12

- 1.Правозахисні органи України.
- 2.Права та обов'язки подружжя.

ЗАДАЧА

Громадянин Д., будучи працівником археологічної експедиції, знайшов скарб, але 25% від держави за знахідку скарбу не одержав. Чи правомірні дії відповідно громадянина Д.? Поясніть ситуацію.

6. ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ (ЗАЛКОВІ) ПИТАННЯ

I семестр

1. Історичні умови виникнення держави.
2. Основні ознаки первісного суспільства.
3. Перехід від первісного суспільства до держави.
4. Поняття та ознаки держави, історичні типи держави.
5. Особливості походження держави і права у різних народів світу та Європи. Поняття задач та функцій держави.
6. Структура держави.
7. Форми держави.
8. Держава у політичній системі суспільства.
9. Право в системі соціальних норм держави.
10. Поняття, сутність, форми і функції права.
11. Правовідносини в системі суспільних відносин.
12. Правомірна поведінка, правопорушення та юридична відповідальність
13. Законність, правопорядок, суспільний порядок та дисципліна.
14. Правосвідомість : поняття та признаки.
15. Зміст Конституції як основного закону держави
16. Характеристика основних правових актів.
17. Територіальний устрій України.
18. Система органів державної влади.

II семестр

19. Власність і право, форми у яких функціонує власність в Україні.
20. Цивільно-правові договори.
21. Цивільно-правова відповідальність.
22. Трудове право, як галузь права.
23. Колективний договір та його зміст. Трудовий договір.
24. Час роботи та відпочинку.
25. Трудова дисципліна.
26. Суспільні відносини, що регулюються нормами земельного права.
27. Форми власності на землю.
28. Бюджет та бюджетна система.
29. Юридичні ознаки правопорушення.
30. Правозахисні органи України.
31. Права та обов'язки подружжя.
32. Пенсійне забезпечення в Україні.
33. Функції податку. Групи податку.

7. КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

Екзаменаційний білет містить два завдання, кожне з яких оцінюється в балах за певною схемою. Загальна максимальна сума балів, яку може набрати студент, становить 5,00.

Завдання екзаменаційного білету теоретичні. Вони передбачають визначення тієї чи іншої категорії, розкриття змісту, сутності явища чи процесу. Мета цих завдань – проконтролювати засвоєння студентами понятійного апарату дисципліни, здатність до переконливої аргументації щодо власної позиції. Максимальна кількість балів за це завдання – 2,5. Залежно від того, на скільки відповідь задовольняє вказаним нижче критеріям, кількість набраних балів може зменшуватись.

При оцінюванні враховується:

— вміння аналізувати нормативні документи відповідно часу і змісту документа; висловлювати власні судження з аналізу фактів і подій, що вплинули на появу окремих джерел цивільного права;

— уміння користуватися відповідними понятійними інструментами, використання юридичних термінів;

— визначення хронологічної послідовності історичних подій, уміння пов'язання історичних і юридичних фактів;

— вміння користуватися знаннями нормативних актів для рішення конкретних правових норм і задач.

Критерії оцінювання:

1) Оцінка **«відмінно» (А,В)** ставиться у разі виконання всіх перелічених вище вимог. Вміння аналізувати і практично застосовувати власні судження і знання нормативних джерел і актів. Відповідне і акуратне оформлення роботи.

2) Оцінка **«добре» (С,Д)** виставляється у випадку, коли завдання в цілому виконано з використанням головних вимог, але студентом допущені незначні помилки в назвах документів, статтях, незначних фактах, прізвищах тощо. Оцінка «добре» може бути виставлена у випадку неакуратного виконання робіт і перекреслення, невідповідне оформлення основних доповідей. Немовне виконання практичної частини завдання (задачі).

3) Оцінка **«задовільно» (Д,Е)** виставляється в разі неповного висвітлення питань, недостатнього знання фактичного матеріалу, помилками в аналізі нормативних актів щодо істотних питань, не вирішення практичної частини роботи (задачі).

4) Оцінка **«незадовільно» (FХ)** виставляється у випадку коли: студент допускає грубі помилки у фактичному матеріалі; не вміє аналізувати нормативні акти і інші джерела.

8. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996р.
2. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схвалений всенародним голосуванням 1 грудня 1991 року.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990р.
4. "Гетьманська грамота до всього українського народу" від 29 квітня 1918 р.
5. Указ Президента України "Про першочергові заходи, пов'язані з прийняттям Конституції України" від 12 липня 1996 р.
6. Закон України "Про вибори Президента України" від 18 березня 2004р.
7. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 25 березня 2004р.
8. Закон України "Про державний гімн України" від 6 березня 2003 р.
9. Закон України "Про місцеве самоврядування" від 21 травня 1997р.
10. Закон України "Про об'єднання громадян" від 16 липня 1992 р.
11. Конституційні акти України 1917 – 1920 рр. – К., 1992.
12. Конституція України в запитаннях і відповідях. Підручник. Львів – Київ, 1996.
13. Нова Конституція України. Підручник. Під ред. В.Ф. Погорелко. – К., 1996.
14. Теорія держави і права. Підручник. Під ред. В.В. Копейчикова. – К., 2003.
15. Основи права України. Підручник. За ред. професора В.Л. Ординського. – Львів, 2006.